

UN RECORREGUT CENTENARI L'EDAT DEL BRONZE A LES TERRES VALENCIANES*

Mauro S. Hernández Pérez
Universitat d'Alacant

Con la sistematización de los años sesenta, la Cultura del Bronce valenciano toma como una de sus principales características la abundancia de estos poblados, ubicados en alturas de difícil acceso, amurallados en sus partes accesibles y con una cultura material desprovista de elementos singulares. Tan fácil adscripción cultural contribuye a alimentar notablemente el número de los yacimientos, aunque no se produce en la misma medida el incremento de su conocimiento, que en muchos casos queda reducido al de su topónimo.

B. Martí Oliver, 2001: 134.

Les reflexions sempre interessants de Bernat Martí —sens dubte el millor coneixedor de la historiografia arqueològica valenciana— permeten caracteritzar el denominat bronze valencià que, després de més d'un segle de troballes i investigacions, ha conegut un notable impuls en les últimes dècades de la mà d'una profunda renovació metodològica i de la incorporació de generacions noves d'investigadors amb una formació sòlida i una gran capacitat de treball. Un exemple singular de la situació actual de la investigació el constitueixen els treballs de María Jesús de Pedro a la Muntanya Assolada (Alzira, València), a la Lloma de Betxí (Paterna, València) i en altres punts del territori valencià. Les seues investigacions de camp, la catalogació dels materials arqueològics, l'organització d'exposicions i la seua presència activa en reunions científiques són, sens dubte, un referent extraordinari de la investigació valenciana actual i de la seua projecció fora de les nostres terres.

* Aquest treball s'ha realitzat dins del projecte de investigació HAR 2012-37710 "III y II milenios cal. BC: poblamiento, ritualidad y cambio social entre las cuencas de los ríos Júcar y Segura" finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad.

Cabezo Redondo (Villena, Alacant).

A mitjan segle passat, els estudis de Miquel Tarradell marcarien una inflexió en la caracterització de l'edat del bronze, tant a nivell peninsular com del territori valencià. Trencaren la visió tradicional d'una cultura única que s'estenia per tota la península Ibèrica, identificada com a bronze argàric, per a establir diversos grups culturals (Tarradell, 1950), un dels quals denominaria anys després *bronze valencià* (Tarradell, 1963), terme que l'escola valenciana de prehistòria havia utilitzat amb anterioritat per a incloure-hi una sèrie de poblats d'aquesta època que, per les seues característiques, no es podien adscriure al denominat bronze argàric (Arnal, Prades i Fletcher, 1968: 31).

El punt de partida

Com s'ha assenyalat en reiterades ocasions, les primeres referències sobre l'existència a les terres valencianes d'objectes de metall —coure o bronze— es remunten a les últimes dècades del segle XIX i pertanyen als assentaments del Molló de les Mentires (Aiolo de Malferit, València) i el Castellet del Porquet (l'Olleria, València), dels quals dóna compte Joan Vilanova i Piera (Martí, 2001). Aquest autor també assenjala la presència de diferents troballes metàl·liques en uns altres jaciments, entre les quals es troben diversos objectes de bronze arreplegats als vessants de San Antón, en les proximitats

d'Oriola (Alacant), per l'enginyer Santiago Moreno Tovillas (1832-1888), autor d'un manuscrit, remés a la Societat Arqueològica Valenciana el 1872, que va romandre inèdit fins a la seua publicació el 1942 com a número 7 de *Trabajos Varios* del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València.

Joan Vilanova i Santiago Moreno marquen l'inici dels estudis sobre l'edat del bronze a les terres valencianes. Els dos coneixien els treballs dels germans Enrique i Luis Siret al sud-est peninsular, els quals tenien informació alhora dels treballs d'aquests dos pioners, van visitar la bella col·lecció de Moreno i van recórrer el jaciment de San Antón, on van assenyalar l'existència d'alguns desmunts en forma d'escalinata (Siret i Siret, 1890). També es van interessar per altres jaciments valencians, i van encarregar a Pedro Flores, el seu capatàs, una visita a unes quantes localitats d'Alacant (Simón, 1997 a); entre aquests jaciments es troba Cabezo de la Granja, que possiblement es correspon amb l'actual Cabezo Pardo, excavat recentment per Juan A. López Padilla, i la Lloma de la Terrera o Coroneta del Rei, a Alberic (València) (Simón, 1997 b).

Al final del segle s'incorpora al Col·legi de Sant Domènec d'Oriola el jesuïta Juli Furgús (1856-1909). Les seues excavacions en unes quantes localitats del Baix Segura, entre les quals es troba la del conegut jaciment de San Antón i la de l'inèdit Laderas del Castillo, de Callosa de Segura, i la creació del Museu d'Antiguitats d'Oriola són un referent detallat de la investigació arqueològica valenciana de començament del segle xx, com reflecteix l'exposició i monografia organitzada pel MARQ el 2009, amb motiu del centenari de la seua mort (Hernández, Soler i López, 2009). Alguns dels seus estudis, la major part publicats en la revista *Razón y Fe*, de la Companyia de Jesús, serien recopilats, traduïts al valencià i editats pel Consell Provincial de València com a número 5 de la sèrie *Treballs Solts* del SIP (Furgús, 1937), amb una nota introductòria d'Isidre Ballester Tormo, director del SIP, on destacava el gran interès dels treballs del jesuïta en una «època en que en Espanya encara es treballava poc en esta classe d'investigacions» (Ballester, 1937: 3).

Juli Furgús identifica aquests jaciments com a necròpolis, i registra més de huit-centes tombes a San Antón, encara que no totes prehistòriques. A Callosa assenyala la presència d'un mur i fragments de fang amb empremtes de canyes, i planteja la possible existència d'un poblat al vessant de més fàcil accés. No obstant això, per a Enrique Siret, San Antón era un poblat amb enterraments davall les cases, similar a aquells que havia descobert i excavat a Almeria, junt amb el seu germà Luis, i indicava que els treballs de Juli Furgús confirmaven que es tractava del mateix poble (Siret, 1905: 24). A

Cabezo Redondo (Villena, Alacant).
Treballs de consolidació al jaciment.

partir d'aquest moment el bronze argàric es converteix en el referent de l'edat del bronze a les terres valencianes fins a mitjan del segle xx.

El caràcter argàric d'aquests jaciments seria confirmat després de les excavacions portades a terme per l'Institut d'Estudis Catalans, davall la direcció de Josep Colominas, a Laderas del Castillo, de Callosa de Segura (Colominas, 1927).

Les primeres dècades del segle xx es van fer excavacions en jaciments de l'edat del bronze dispersos per

tot el territori valencià, entre els quals en destaquen alguns a les comarques de l'Alcoià i l'Alacantí. Sempre es relacionen amb els poblats argàrics del sud-est i el Baix Segura, i es destaca «que es tracta d'un mateix poble que movent-se de S. a N. i sens apartar-se gaire de la costa, es va anar establint per les verges muntanyes de la província d'Alacant i les poblà fortament» (Visedo, 1925: 176). Aquesta influència argàrica també s'indica per a poblats valencians i castellanencs, com reflecteix el títol de l'article publicat per José Alcácer (1945) en la revista *Archivo de Prehistoria Levantina*, en identificar com a estacions argàriques els poblats de Peña de la Dueña (Teresa) i La Atalaya (Losa del Obispo).

Un canvi de rumb

El 1957, Miquel Tarradell (1920-1995) s'incorpora a la Universitat de València. Uns anys abans havia establert alguns grups culturals en l'edat del bronze peninsular, que fins a aquell moment s'identificava amb El Argar. Considera els poblats alacantins del Baix Segura com a argàrics, mentre que la resta del territori valencià s'inclou en una zona d'influència argàrica (Tarradell, 1950). La seua monografia, *El País Valenciano del Neolítico a la Iberización*, publicada el 1963, es converteix en el millor referent sobre la nostra prehistòria recent. Reitera la presència del bronze argàric al Baix Segura, en el qual inclou els jaciments de San Antón, que denomina San Antonio, i Laderas del Castillo, identificats com a necròpolis, ja que del possible poblament superposat no se sabia res (Tarradell,

1963: 160). També considera argàric el Cabezo Redondo (Villena, Alacant), on s'havien documentat enterraments humans a l'interior del poblament i que anys abans José María Soler havia inclòs, junt amb altres poblats del Vinalopó, en l'àrea d'expansió argàrica (Soler, 1953). La resta del territori està ocupada pel que va denominar *bronze valencià*, caracteritzat per la gran quantitat de poblats, sempre en turons elevats, l'abundància de coves d'habitació, l'escassetat d'enterraments humans i la pobresa i monotonia dels seus materials, entre els quals no es trobaven els típicament argàrics. Miquel Tarradell es lamentava de les escasses excavacions dutes a terme als nombrosos jaciments catalogats —s'ha arribat a assenyalar un miler de poblats— i de l'absència d'estratigrafies, per la qual cosa era difícil establir diferències cronològiques en una civilització que va tendir cap a l'estancament, que no es va renovar, que va viure durant segles davall d'uns mòduls pareguts (Tarradell, 1969: 26). No obstant això, el registre ceràmic li va permetre assenyalar dos grups separats per les conques dels rius Xúquer i Túria; el grup meridional es caracteritzava per la presència de ceràmiques decorades amb incisions i cordons. També resulten d'un interès extraordinari les seues reflexions sobre l'ocupació de les coves, una qüestió que, amb algunes excepcions (Palomar, 1995), a penes ha interessat a la investigació posterior.

La caracterització dels bronzes argàric i valencià proposada per Miquel Tarradell fa més de cinquanta anys es manté vigent en l'actualitat, encara que qüestions

Vas ceràmic del Cabezo Redondo i bol d'or del Tresor de Villena.

com ara les fronteres o el nom d'un d'ells són objecte de polèmiques. En aquest sentit, les propostes de substituir bronze valencià per bronze llewantí o bronze ibericollewantí no han tingut acceptació. Alhora, es considera que la utilització del terme *bronze valencià* únicament és vàlida dins d'una posició historicocultural (Jover, 1999: 67), mentre que per a altres investigadors, bons coneixedors d'aquesta cultura (Gil-Mascarell, 1992), resulta prematur tant mantindre com variar-ne el nom, per la qual cosa s'advoca per conservar la nomenclatura tradicional. Per la meua part, al seu moment, vaig optar per utilitzar la denominació genèrica «d'edat del bronze a...» i indicar a continuació el territori objecte d'estudi, i proposar l'existència de fàcies comarcals, l'origen de les quals s'havia de buscar en els substrats, contactes i influències externes, diferents a cada zona, i en una adaptació al medi per part de les comunitats humanes (Hernández, 1985: 116). D'altra banda, la proposta de Miquel Tarradell de situar la frontera entre els bronzes argàric i valencià al Vinalopó també ha sigut objecte de discussió. En aquest sentit, en la seua monografia sobre la cultura d'El Argar, Vicente Lull només considera argàrics els jaciments de San Antón i Laderas del Castillo, que per la seua proximitat podrien pertànyer a una mateixa comunitat tribal (Lull, 1983: 341).

Miquel Tarradell també va assenyalar les dificultats per a establir les dates inicial i final del bronze valencià i determinar-ne la periodització interna. No obstant això, prompte es van formular diverses propostes que, en certa manera, eren deutores de les establides per al bronze ar-

Bols d'or del Tresor de Villena i vas ceràmic del Cabezo Redondo.

gàric i per als moments finals de l'edat del bronze al sud-est, o es recolzaven en unes poques i disperses datacions absolutes (Gil-Mascarell, 1981; Gusi, 1975; Navarro, 1982). Es van identificar tres o quatre fases, encara que les dues primeres —bronze antic i bronze mitjà— de vegades s'unificaven en un genèric bronze ple.

El mateix any de la publicació de la monografia de Tarradell, José María Soler descobreix el Tresor de Villena, uns mesos després d'haver recuperat el Tresoret del Cabezo Redondo. Ambdues troballes serien objecte de sengles monografies en què es descriuen, amb un detall exquisit, els dos conjunts i s'acompanyen de les seues anàlisis metal·logràfiques corresponents (Soler, 1965 i 1969). Aquests tresors generen, des d'un primer moment, un debat ampli sobre la seua autoria, el seu significat i la seua cronologia. A penes es qüestiona la relació del Tresor de Villena amb el Cabezo Redondo, segons indica-

ven algunes peces del Tresoret. Amb alguns dels objectes menuts del Tresor, el mateix Miquel Tarradell reconstrueix, a partir d'una proposta de Enric Llobregat, el cepetre d'un reietó que vivia al Cabezo Redondo (Tarradell, 1964). La seua cronologia s'ha situat entre el segle VII aC i l'any 1000 aC, com proposava Soler. Les excavacions en aquest jaciment, que inicialment van ser impulsades per Tarradell, es van reprendre el 1987 i han continuat fins l'actualitat. La troballa de diversos objectes d'or en contextos ben datats permet situar el començament d'aquesta acumulació d'or i plata en moments del bronze tardà, per al qual al Cabezo Redondo es disposa d'una trentena de datacions absolutes, i elevar la cronologia proposada per Soler en alguns segles.

Departament XXII. Cabezo Redondo (Villena, Alacant).

L'impuls definitiu

El Congrés d'Elx, organitzat per la Universitat d'Alacant el 1983, va marcar un punt d'inflexió en els estudis arqueològics valencians. Aquella reunió va coincidir amb la creació de noves universitats, centres d'investigació i museus, amb la incorporació d'una generació nova de professionals amb una àmplia formació i el despertar de l'interés ciutadà per conèixer el passat dels pobles i les comarques, arran de la creació de la comunitat autònoma. Tres de les ponències d'Elx es van dedicar a l'edat del bronze (Gil-Masarell, 1985; González Prats, 1985; Hernández, 1985) i van ser el punt de partida de noves sín-

tesis sobre l'edat del bronze regional (Gil-Masarell, 1995; Gil-Masarell i Enguix, 1986; Gusi, 1989; Jover, 1999; Martí Bernabeu, 1990), en les quals s'incorporaven les novetats en la investigació i es plantejaven noves hipòtesis sobre el seu origen i periodització.

La ponència de María Jesús de Pedro en les Jornades d'Arqueologia d'Alfàs del Pi, el 1994, reflecteix els canvis profunds que en poc més de deu anys s'havien produït en la investigació sobre l'edat del bronze arreu

del territori valencià. Es tracta d'una síntesi excel·lent que marca el començament d'una etapa nova en la investigació i en la difusió dels seus resultats que, no sense certes dificultats i interrupcions, arriba fins al moment present. S'ha incrementat el nombre de les excavacions en poblats de les tres províncies valencianes que comprenen des dels moments previs a l'aparició de l'edat del bronze fins al bronze final. S'ha revitalitzat l'estudi de la cultura argàrica a Alacant (Hernández, Soler i López Padilla, 2009). Es disposa de prop d'un centenar de datacions absolutes, de les quals, lamentablement, no sempre s'han publicat els seus contextos respectius. S'han dut a terme un inventari i un estudi exhaustiu d'alguns materials, com ara els metàl·lics (Simón, 1998) i els d'os, banya i ivori (López Padilla, 2011), i uns altres es troben en una fase d'elaboració avançada. S'ha produït una profunda renovació metodològica, el millor exemple de la qual són les propostes de periodització i d'organització social a la conca del Vinalopó (Jover y López Padilla, 2004; 2009). S'han creat diversos equips d'investigadors amb una formació sòlida. S'han organitzat exposicions de gran impacte social (Hernández, 2001; Hernández, Soler i López, 2009), reunions científiques (Hernández i Hernández, 2004) i cicles de conferències en fòrums diferents. A més a més, s'han incrementat el nombre i la qualitat de les publicacions. Malgrat això, als últims temps ha disminuït el nombre d'excavacions i la seua duració. Després d'uns anys d'esplendor, la crisi planeja sobre la investigació arqueològica valenciana.

Un recorregut per la historiografia sobre l'edat del bronze al territori valencià reflecteix la seua estreta relació amb el Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València des del mateix moment de la seua

creació, el 1927, per Isidre Ballester. En la seua primera col·lecció s'integren els materials procedents del poblat de l'edat del bronze del Mas de Menente, a Alcoi, que es van comprar a Ferran Ponsell, el seu excavador. Dos anys després, s'adquireix la col·lecció de Federico de Motos, farmacèutic de Vélez Blanco (Almeria), en la qual hi havia materials argàrics, una cultura prehistòrica mare de la nostra, segons indicava I. Ballester (de Pedro, 2006: 56-57). En el primer número de la seua revista, *Archivo de Prehistoria Levantina*, s'inclou un article, firmat per Lluís Pericot i Ferran Ponsell, sobre el Mas de Menente. En els primers números de la sèrie de *Treballs Solts/Trabajos Varios* es publicarien, com ja s'ha indicat, la memòria inèdita de Santiago Moreno Tovillas i els treballs de Juli Furgús. Altres articles publicats en l'APL o les monografies en *Trabajos Varios* —i aquesta exposició mateixa sobre la Lloma de Betxí— reflecteixen l'interés que sempre ha despertat l'estudi de l'edat del bronze en el Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, interès que tots desitgem que continue mantenint.